

Кокун О.М. Сучасні тенденції психофізіологічного забезпечення діяльності фахівців в умовах ризику // Проблеми екстремальної та кризової психології: Зб. наук. праць. - Харків: УЦЗУ, 2007. – Вип. 3. – Ч. 1. - С. 244 - 256.

УДК: 159.938

*Кокун О.М.,
доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії вікової психофізіології, Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України*

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ В УМОВАХ РИЗИКУ

Стаття присвячена аналізу змісту та сучасних тенденцій психофізіологічного забезпечення діяльності фахівців, яка позначена умовами ризику. Обґрунтовано актуальність даної проблеми, викладено підхід до врахування особливостей та інтенсивності ризиконебезпечних чинників, проаналізовано зміст таких понять як психофізіологічне забезпечення діяльності, психофізіологічне забезпечення готовності до діяльності, окреслено перспективи подальших досліджень.

The article is devoted to the analysis of contents and modern lines of activities' psychophysiological provision in conditions of risk. The urgency of the given problem is proved, the approach to the account of features and intensity of risk factors is stated, the contents of such concepts activities' psychophysiological provision, psychophysiological provision of readiness to activity are analysed, the prospects of the further researches are designated.

Ключові слова: психофізіологічне забезпечення діяльності, психофізіологічне забезпечення готовності до діяльності, діяльність в умовах ризику, ризиконебезпечні професії.

Постановка проблеми та її зв'язок із науковими чи практичними завданнями. Проблема психологічного та психофізіологічного забезпечення діяльності людини є дуже актуальною науковою проблемою сьогодення. Адже різні види навчальної та професійної діяльності перебувають у постійному розвитку. Змінюються їх умови, підвищується складність, стресогенність, зростають вимоги, які вони ставлять до людини. У поєднанні із стійкою тенденцією до погіршення рівня фізичного розвитку та стану здоров'я населення це закономірно призводить до негативних наслідків у навчальній та професійній сфері, підвищення ризику виникнення різних соматичних і нервово-психічних хвороб.

На цьому тлі особливої актуальності набуває проблема психофізіологічного забезпечення ризиконебезпечних професій (оперативні працівники, співробітники антитерористичних підрозділів та особистої охорони, рятувальники, газодимозахисники тощо). Це пов'язано із підвищенням соціальної значущості даних професій унаслідок постійного збільшення кількості техногенних катастроф, зростання терористичної загрози, загрози соціальних заворушень. Адже діяльність фахівців даних професій, що часто протікає у складних, напружених умовах, як правило, пов'язана не тільки з ризиком для їх власного життя і

здоров'я, але й з високою відповідальністю за життя та здоров'я інших людей, з відповідальністю за значні матеріальні цінності, а також за престиж і авторитет країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та постановка завдання статті. Про збільшення уваги до даної проблеми і збільшення теоретико-методологічних та практичних підходів до вирішення її різноманітних аспектів, зокрема, свідчить постійне, з року в рік, збільшення кількості дисертаційних досліджень, виконаних співробітниками різних силових структур.

Так, тільки за першу половину 2007 р. були захищені кандидатські дисертації С.В. Василенка (присвячена психологічному забезпеченню діяльності операторів радіолокаційних станцій [1]), О.М. Васильєвої (психологічне забезпечення задоволеності молодих військових фахівців службовою діяльністю [2]), Г.Р. Дубровинського (оптимізація формування особистості курсантів [5]), С.М. Миронця (вивчення негативних психічних станів та реакцій працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України [6]), докторська дисертація Г.С. Грибенюка (становлення саморегуляції у навчально-професійній діяльності майбутніх рятувальників [3]) та ін.

Серед фундаментальних праць за даною проблематикою, які вийшли тільки за останні два роки можна виділити роботи М.В. Макаренка [12], М.С. Корольчука та В.М. Крайнюк [10], С.Ю. Лебедевої та О.В.Тімченка [11].

Разом з тим, хоча у вищезгаданих роботах й викладається практично прийнятний досвід щодо окремих аспектів психофізіологічного забезпечення різних ризиконебезпечних професій, очевидно, що він потребує подальшої систематизації та узагальнення, розробки для такого забезпечення ґрунтовної методологічної основи. На сьогоднішній день розуміння щодо сутності подібного забезпечення, змісту та взаємовідношення його основних складових, ще остаточно не сформувався. Саме тому, у даній статті ми спробуємо висвітлити зміст, сучасні тенденції психофізіологічного забезпечення діяльності фахівців в умовах ризику та можливі перспективи його подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження ***Необхідність врахування особливостей та інтенсивності*** ***ризиконебезпечних чинників***

Спочатку зупинимось на загальній специфіці діяльності фахівців, для якої характерна наявність умов ризику. В українській науковій літературі нині, на жаль, здебільшого відсутнє чітке диференціювання різних ризиконебезпечних видів та умов професійної діяльності за ступенем інтенсивності впливу ризиконебезпечних чинників. Часто ті ж самі види діяльності одними авторами називаються особливими, іншими – екстремальними та навпаки.

Разом з тим, психофізіологічне забезпечення діяльності фахівців, що здійснюється в таких умовах, має засновуватись на врахуванні змісту цих понять. На наш погляд, найбільш чітка класифікація подібних умов належить А.О. Деркачу [4]. За автором загальним для особливих, екстремальних і зверхекстремальних умов діяльності є процес дії екстремальних факторів на людину. Відмінність між ними полягає не у виді екстремальних факторів, а в періодичності,

частоті чи тривалості впливу, у кількісних характеристиках їхньої інтенсивності.

Отже, *особливі* - це такі умови, коли діяльність сполучена з епізодичною, непостійною дією екстремальних чинників чи високою усвідомленою імовірністю їхньої появи. При цьому екстремальні чинники не мають великої потужності й інтенсивності, а виникаючі негативні функціональні стани виражені помірно. В особливих умовах діяльності мобілізуються резервні можливості компенсаторного типу. Після роботи в таких умовах необхідний відпочинок.

Екстремальні умови діяльності характеризуються постійною дією інтенсивних екстремальних чинників, що можуть становити потенційну небезпеку. При цьому негативні функціональні стани виражені сильно, діяльність здійснюється з підключенням резервних можливостей. Робота в таких умовах вимагає відновлення.

І *зверхекстремальні* умови – характеризуються постійною дією екстремальних чинників, що мають високу інтенсивність і являють реальну небезпеку. Негативні функціональні стани, що виникають, мають крайній ступінь виразності, підключаються аварійні резервні можливості. Після такої діяльності потрібна обов'язкова реабілітація [4].

Аналіз змісту вищенаведеної класифікації призводить до логічного висновку, що діяльність представника будь-якої ризиконебезпечної професії може відбуватися як у особливих, так і у екстремальних та зверхекстремальних умовах, що й має враховуватись при здійсненні психофізіологічного забезпечення. Так, наприклад, для військовослужбовця “звичайне” проходження військової служби є особливими умовами діяльності, військові вчення – вже екстремальними, і проходження військової служби у “гарячих точках” – зверхекстремальними умовами. У роботі рятувальника дані умови будуть диференціюватися у залежності від завдань і умов такого рятування. Наприклад, очевидно, що ступінь ризику при рятуванні людини, що впала у каналізаційний люк, рятування людей під час повені чи пожежі, та рятування людей у безпосередній близькості із військовим складом, на якому вибухають боєприпаси, суттєво відрізняється.

Сутність та зміст психофізіологічного забезпечення діяльності

Нині в науковій літературі найчастіше загадуються такі види забезпечення діяльності як психологічне, соціально-психологічне та психофізіологічне.

Психологічне забезпечення діяльності у найбільш загальному змісті являє собою систему заходів, спрямованих на підвищення ефективності діяльності шляхом урахування різноманітних психологічних чинників, що справляють на неї вплив, та застосування різних психокорекційних методів.

До основних завдань такого забезпечення М.С. Корольчук та В.М. Крайнюк відносять: психологічну діагностику динаміки працездатності фахівців; розробку та вибір нових ефективних методів підтримки й відновлення психічних функцій особи; вивчення специфіки умов професійної та навчальної діяльності, впливу умов праці та навчання на психічний стан та працездатність фахівців; ефективна та безпечна діяльність, подовження професійного довголіття, фізичного та психічного здоров'я [10].

У соціально-психологічному забезпеченні основний акцент робиться на створенні сприятливих для діяльності соціальних умов, врахуванні та оперуванні соціально-психологічними чинниками [10].

Щодо психофізіологічного забезпечення діяльності, то його можна розуміти у вузькому та широкому змісті.

У вузькому (традиційному) змісті психофізіологічне забезпечення діяльності являє собою систему заходів, спрямовану на збільшення ефективності та надійності діяльності за рахунок контролю, прогнозування та корекції стану людини (чи підтримки та відновлення її працездатності) [7].

А у широкому змісті, на нашу думку, – включає в себе і психологічне, і соціально-психологічне, і психофізіологічне (у вузькому розумінні) і деякі інші види забезпечення, що виділяються різними науковцями.

Саме таке – широке, розуміння сутності психофізіологічного забезпечення діяльності, як надалі воно й буде матися на увазі у статті, виправдано сформованим і пріоритетним для сучасного людинознавства уявленням про людину як цілісну біопсихосоціальну систему. Адже кінцева ефективність будь якого виду діяльності людини зумовлюється різними рівнями її індивідуальності (фізіологічним, біоенергетичним, психічним, поведінковим, особистісним, соціально-психологічним та ін.), що разом складають цілісну системну організацію.

Саме тому, наприклад, психофізіологічне забезпечення діяльності у вузькому змісті, як застосування певних заходів контролю, прогнозування та корекції стану людини часто не досягає необхідної ефективності, оскільки при ньому здебільшого залишаються поза увагою дезадаптаційні фактори соціально-побутового, соціального-психологічного, мотиваційного та інших рівнів, вплив яких може зробити неефективними спроби поліпшити діяльність людини тільки завдяки врахуванню і впливу переважно на енергетичні характеристики її стану. Як, власне, і навпаки, ефективність багатьох соціально-психологічних заходів могла би бути значно більшою при врахуванні індивідуальних психофізіологічних особливостей та можливостей певної людини, особливостей динаміки її стану, працездатності тощо.

У психофізіологічному забезпеченні діяльності можна виділити 2 основних складові – психофізіологічний відбір і психофізіологічний супровід діяльності.

Відбір, у найбільш загальному змісті, може полягати у визначенні ступеню професійної придатності людини до конкретної діяльності, чи у визначенні з наявних кандидатів найбільш придатних. Проводиться він може як перед початком професійної підготовки до певної ризиконебезпечної професії (обов'язково), так і у подальшому на різних етапах професійної діяльності у міру ускладнення вирішуваних завдань.

Засновуватись відбір має на чітко визначених кількісних критеріях: з одного боку – на професійно-важливих психофізіологічних якостях (концентровано виражених у психограмі), з іншого боку – на нормах відбору за відповідними шкалами психодіагностичних методик, які ці якості здатні кількісно виміряти [13]. Одним із найважливіших критеріїв ефективності відбору є точність розподі-

лу досліджуваних за групами професійної придатності.

Психофізіологічний супровід діяльності може виступати і як 2-й етап психофізіологічного забезпечення після відбору, і здійснюватись незалежно від нього.

Здійснення будь-якої моделі психофізіологічного супроводу обов'язково передбачає взаємопов'язане використання двох основних груп методів: 1) методів отримання інформації та 2) методів впливу (оптимізації, корекції). За допомогою першої групи методів (дослідницькі методи) отримується необхідна для ефективного забезпечення діяльності інформація (про особливості діяльності, наявні та потенційні психофізіологічні можливості людини, її поточний стан, про наявність і ступінь впливу на неї адаптаційно вагомих факторів і т.ін.). На основі отриманої інформації, за необхідності, застосовуються певні оптимізаційні, корекційні методи, спрямовані на вирішення широкого спектру завдань. Як то: оптимізація діяльності, соціальних взаємодій, стану людини тощо.

М.С. Корольчук та В.М. Крайнюк поділяють психодіагностичних методик, які можуть застосовуватись для досліджень у особливих та екстремальних умовах діяльності, на такі групи:

- методики, які дозволяють визначити індивідуальні особливості, потрібні для якісного виконання професійної діяльності в звичайних умовах;
- методики, які дозволяють визначити індивідуальні особливості, необхідні для якісного виконання професійної діяльності в екстремальних умовах;
- методики, спрямовані на аналіз впливу стресогенних, екстремальних умов на функціонування професійно важливих якостей;
- методики, які дозволяють прогнозувати вірогідність нестандартної, творчої поведінки в екстремальних умовах [10].

Оптимізаційні, корекційні методи, що застосовуються при здійсненні психофізіологічного супроводу ризиконебезпечних видів діяльності теж можна поділити на декілька груп:

- психологічно обґрунтована індивідуальна регламентація (оптимізація) діяльності (планування оптимального навантаження, оптимізація режиму праці, відпочинку, харчування тощо);
- фізіолого-гігієнічні та фізіотерапевтичні методи (фізичні вправи, масаж, самомасаж, сауна, російська лазня, загартування, повітряні, сонячні, водні фізіотерапевтичні процедури);
- психорегуляційні методи (гетеро- та саморегуляційні: гіпносугестивні; раціональна психорегуляція, навіювання, переконання, бесіди, лекції; дихальні, релаксаційні, медитативні методики; різноманітні модифікації аутогенного тренування, а також самонавіювання, самонакази, самопереконання, самозбадьорення);
- фармакологічні та фітотерапевтичні методи (застосування психостимуляторів, антидепресантів, транквілізаторів, ноотропів; адаптогенів, імуностимуляторів, фітопрепаратів, гомеопатичних препаратів і т.ін.);
- апаратурні методи (ультрафіолетове опромінювання, аеронізація повітряного середовища, аудіовізуальні ефекти, спеціально підібрана функціональна

музика, відеопрограми; електропунктура, біоактиваційна терапія, лазеропунктура, “лазерний душ” тощо).

- психологічні тренінги, вправи та ігри.

Існують різні підходи до здійснення психофізіологічного супроводу.

Зокрема, модель психофізіологічного супроводу діяльності, яка була розроблена нами, можна застосовувати у різних її видах. Послідовне виконання етапів цієї моделі надає можливість досягнути системного ефекту.

Її сутність полягає у послідовній 3-х-етапній оптимізації адаптаційних можливостей людини через вплив на адаптаційно вагомні фактори [7].

На I етапі ці можливості оптимізуються через вплив на загальні найбільш адаптаційно значущі для певного виду навчальної чи професійної діяльності фактори. На II етапі здійснюється вже індивідуальна оптимізація адаптаційних можливостей тих осіб, що її потребують, на основі визначення індивідуальних найбільш адаптаційно значущих для них факторів. І на III етапі оптимізація здійснюється в процесі моніторингу психофізіологічного стану людини. Хоча, враховуючи специфіку певного виду діяльності, зміст і послідовність етапів може й дещо змінюватись.

Наприклад, розроблена О.В. Нічик на основі цієї моделі програма психофізіологічного супроводу військово-професійної діяльності співробітників особистої охорони складається з двох етапів [9].

Першим етапом психофізіологічного супроводу охоронної діяльності в межах запропонованої програми (табл. 1) рекомендується здійснювати моніторинг психофізіологічного стану, оцінку параметрів психофізіологічної та соціально-психологічної адаптації, рівня функціональних резервів співробітників для своєчасного і точного виявлення критичних відхилень показників від їх оптимальних характеристик та негативної динаміки професійно важливих якостей під впливом дезадаптивних чинників професійної охоронної діяльності з метою правильного підбору коригувальних методів.

Таблиця 1

Етапи і заходи психофізіологічного супроводу охоронної діяльності

<i>№</i>	<i>Етап</i>	<i>Заходи</i>
1.	Моніторинг	<ul style="list-style-type: none"> • моніторингова оцінка поточного психофізіологічного стану працездатності та адаптації охоронця; • визначення необхідних оптимізаційних заходів на основі даних моніторингу.
2.	Оптимізація	<ul style="list-style-type: none"> • реалізація загальних та індивідуальних оптимізаційних заходів<ul style="list-style-type: none"> ✓ коригувального, ✓ рекреаційного, ✓ розвиваючого, ✓ профілактичного характеру.

Оптимізаційні заходи психофізіологічного супроводу, які реалізуються на наступному етапі, розробляються з урахуванням глибини та інтенсивності виявлених при проведенні моніторингу порушень і спрямовані на: а) корекцію порушених внаслідок впливу негативних чинників охоронної діяльності психофізіологічних властивостей; б) відновлення функціональних резервів організму; в) тренінг (розвиток) професійно важливих якостей охоронців, зміцнення їх адаптаційних можливостей, підвищення стійкості до негативних чинників професійної діяльності; г) профілактику розвитку негативних функціональних станів, професійного стресу, професійно-зумовлених захворювань, особистісних деформацій під впливом дезадаптаційних чинників професійної охоронної діяльності [9].

Психофізіологічне забезпечення готовності до діяльності

Окремо слід виділити таку важливу складову психофізіологічного супроводу як психофізіологічне забезпечення готовності до діяльності.

Хоча формування необхідної психофізіологічної готовності до майбутньої професійної діяльності можна вважати одним з найважливіших завдань, яке має вирішуватись під час професійної підготовки різних фахівців, особливого значення ця складова набуває при забезпеченні ризиконебезпечних видів діяльності.

Психофізіологічну готовність до діяльності, у найбільш загальному змісті, була нами визначена як цілісна система психофізіологічних якостей (підсистем), взаємоспівдія яких забезпечує підтримання оптимальної працездатності фахівця та здійснення ним високоефективної професійної діяльності [8].

Загальними *компонентами* психофізіологічної готовності фахівця до професійної діяльності, у тому числі і у ризиконебезпечних умовах, можна вважати: 1) фізичну готовність – оптимальний рівень функціонування фізіологічних підсистем організму, який забезпечує підтримання високої працездатності під час роботи; 2) готовність провідних для здійснення професійної діяльності когнітивних функцій (мислення, пам'яті, уваги та ін.); 3) адаптаційну готовність – спроможність швидко та ефективно адаптуватись до зміни різноманітних умов та вимог професійної діяльності (наприклад, здатність до ефективної саморегуляції та оптимізації свого стану, стосунків з колегами, підлеглими, клієнтами, керівництвом); 4) інформаційну готовність – наявність образів виконання професійних дій, діяльності, сформованого до неї ставлення, а також знань, вмінь, практичних навичок щодо можливих засобів та заходів раціональної організації праці, навчання, відпочинку (наприклад, здатність до ефективної саморегуляції своєї діяльності тощо).

Також при розгляді психофізіологічної готовності до професійної діяльності обов'язково слід враховувати мотиваційний компонент, зважаючи на надзвичайно важливе значення мотивації для ефективності будь-якого виду діяльності та того, що цей компонент є опосередковуючим для розвитку всіх інших компонентів психофізіологічної готовності.

Таким чином, *психофізіологічне забезпечення готовності фахівців до діяльності*, у свою чергу, має являти собою систему заходів, спрямованих на забезпечення їх готовності до здійснення високоефективної професійної діяль-

ності шляхом набуття ними необхідних фізичної, адаптаційної, інформаційної та мотиваційної готовності, а також готовності когнітивних функцій.

Забезпечення фізичної готовності фахівців має включати, як цілеспрямований розвиток у них певних фізичних якостей, необхідних для успішного здійснення конкретної професійної діяльності, так і підвищення їх загальної фізичної витривалості, рівня резистентності до різноманітних захворювань, формування у них стійкого потягу до здорового способу життя і занять фізичною культурою, навчання їх основам планування та проведення самостійних занять фізичною культурою, основам самоконтролю під час таких занять.

Готовність провідних когнітивних функцій може забезпечуватись проведенням спеціалізованих тренінгів, навчанням їх комплексам вправ для самостійного виконання з розвитку тих функцій, що мають провідне значення для успішного виконання певної професійної діяльності.

Інформаційна готовність до професійної діяльності має ґрунтуватись на цілеспрямованому набутті фахівцями знань щодо раціональної організації та ефективної саморегуляції своєї діяльності, способів активного відпочинку та розвантаження у контексті здійснення певної професійної діяльності тощо.

Формування адаптаційної готовності до діяльності може полягати у засвоєнні фахівцями стратегій та способів адекватних професійних взаємодій, розвитку у них необхідних комунікативних навичок та здатності вирішувати проблеми, пов'язані із засвоєнням рольових нормативно-професійних вимог та цінностей, формування у них високого рівня мотивації до роботи, опанування ними методів саморегуляції емоційного стану тощо. Формування адаптаційної готовності є надзвичайно важливою складовою психофізіологічного забезпечення готовності фахівців.

Формування мотиваційної готовності, насамперед, спрямоване створення фахівців високого рівня мотивації до виконання певної професійної діяльності і постійного протягу до удосконалення себе як професіонала. Для цього можуть застосовуватись спрямовані бесіди, мотиваційні тренінги, поради щодо корекції наміченого професійного шляху, різні види матеріального і морального стимулювання тощо.

Природно, що формування психофізіологічної готовності фахівців до діяльності в звичайних умовах та умовах ризику має суттєво відрізнятись. Зокрема, формування готовності фахівців до діяльності, яка позначена умовами ризику, обов'язково має здійснюватись як на етапі професійної підготовки так і на всіх подальших етапах їх професійного становлення.

При здійсненні такого формування слід враховувати чинники, які безпосередньо зумовлюють ефективність діяльності фахівця у певній екстремальній ситуації. На основі аналізу наукової літератури і власних досліджень такі чинники нами були розподілені на відносно стійкі і ситуативні:

Стійкі:

- мотивація;
- знання;
- вміння, навички;

- досвід;
- властивості мислення (вміння швидко оцінити обстановку і прийняти вірні рішення);
- вольові якості (сміливість, рішучість, витримка, наполегливість, самовладання, мужність, ініціативність тощо);
- психофізіологічні якості (час реакції, функціональна рухливість нервових процесів);
- фізичні якості (сила, витривалість, швидкість, спритність та ін.)”

Ситуативні:

- наявний психофізіологічний стан;
- ступінь повноти інформації про особливості конкретної ситуації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, нині можна відзначити тенденцію до розширення змісту психофізіологічного забезпечення діяльності. Насичуються конкретикою та все більше входять до наукового обігу такі поняття як психофізіологічне забезпечення готовності до діяльності, психофізіологічне забезпечення становлення фахівця. І це можна вважати повністю закономірним зважаючи на вищезгадане розуміння людини як цілісної біопсихосоціальної системи.

Саме тому можна спрогнозувати таку тенденцію, що надалі зміст психофізіологічного забезпечення діяльності буде розширюватись саме у напрямку більш глобального поняття *психофізіологічного забезпечення становлення фахівця*. Адже особливості роботи та вимоги до фахівців багатьох професій за останні 10 - 20 років зазнали значних змін у зв'язку із кардинальною трансформацією соціально-політичного та економічного ладу у нашій країні, все більш інтенсивною інтеграцією України до світової спільноти, невинного технічного прогресу.

Особливо важливою є необхідність інтеграції численних, але досить різно-рідних досліджень, пов'язаних із різними аспектами становлення фахівців ризиконебезпечних професій, визначення сучасних особливостей такого становлення, його основних психологічних та психофізіологічних чинників і детермінант, поєднання суто психологічних та психофізіологічних аспектів даної проблеми. Це надасть можливість визначити основні концептуальні теоретико-методологічні та практичні засади і розробити цілісну систему психофізіологічного забезпечення становлення таких фахівців (від етапу професійної орієнтації до етапу вищих професійних досягнень).

Література

1. Василенко С.В. Психологічне забезпечення діяльності операторів радіолокаційних станцій в особливих умовах: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / Університет цивільного захисту України. - Х., 2007. - 18 с.
2. Васильєва О.М. Психологічні передумови задоволеності молодих військових фахівців службовою діяльністю: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. - Хмельницький, 2007. - 20 с.

3. Грибенюк Г.С. Психологічні основи становлення саморегуляції у навчально-професійній діяльності майбутніх рятувників: Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. - К., 2007. - 34 с.
4. Деркач А.А. Акмеология: личностное и профессиональное развитие человека. - Книга 2: Акмеологические основы управленческой деятельности. – М.: РАГС, 2000. - 534 с.
5. Дубровинський Г.Р. Оптимізація формування особистості курсантів в процесі їх професійної підготовки у цивільному вищому навчальному закладі: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / Університет цивільного захисту України. - Х., 2007. - 20 с.
6. Миронець С.М. Негативні психічні стани та реакції працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / Університет цивільного захисту України. - Х., 2007. - 22 с.
7. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: Монографія. - К.: Міленіум, 2004. - 265 с.
8. Кокун О.М. Теоретико-методологічні та практичні засади забезпечення психофізіологічної готовності фахівців до діяльності у різних умовах // Вісник Національної академії оборони України. - 2006. - № 2. - С. 109 - 113.
9. Кокун О.М., Нічик О.В. Психофізіологічна оптимізація діяльності фахівців в особливих та екстремальних умовах // Актуальні проблеми психології. - Т. V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. / За ред. С.Д. Максименка. - К.: ІВЦ Держкомстату України, 2007. – Вип. 6. - С. 183 - 190.
10. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. - К. : Ніка-Центр, 2006. - 580 с.
11. Лебєдєва С.Ю., Тімченко О.В. Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МВС України / Національний ун- т внутрішніх справ. - Х. : Видавництво ХНАДУ, 2005. - 328с.
12. Макаренко М.В. Основи професійного відбору військових спеціалістів та методики вивчення індивідуальних психофізіологічних відмінностей між людьми. – К.: “Черкаський ЦНТЕІ”, 2006,. – 395 с.
13. Толочек В. А. Современная психология труда: Учебное пособие. - СПб.: Питер, 2005. - 479 с.